

“RESEARCH-BASED TRANSFORMATION OF TEACHER EDUCATION: TRADITION AS A BASIS FOR INNOVATION” International Conference on Teacher Education

«ИСЁН ВА ИТОАТ» РОМАНИДА ХРОНОТОПЛАР

Абдуллаев Ҳамро Даулетбаевич,
филология фанлари номзоди, доцент,
Қорақалпоқ давлат университети

Аннотация. Ушбу мақолага таниқли ўзбек ёзувчиси Улуғбек Ҳамдамнинг “Исён ва итоат” романи объект қилиб олинган. Мақолада Улуғбек Ҳамдамнинг бадиий сюжет яратиши маҳорати, шунингдек, сюжет линияларида хронотопларнинг бадиий эстетик функциялари кўрсатиб берилган. Бундан ташқари, роман сюжетидаги хронотоп турлари таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: роман, сюжет, сюжет линиялари, хронотоп, образ, рамз.

Ҳар бир даврнинг ўз ижтимоий - сиёсий, маданий янгиликлари ва эврилишлари бўлади. Бундай жараёнда жамият ижтимоий тафаккурида албатта янгича, муайян дунёқараш шаклланади. Натижада, кечаги инсоннинг тафаккур тарзи, онги, тасаввур ва муносабатлари бутунлай ўзгаради.

Таниқли ўзбек ёзувчиси У.Ҳамдамнинг “Исён ва итоат” романидаги қаҳрамонлар ҳам ана шундай тарихий - ижтимоий жараённинг реал бадиий - типик образлардир.

Маълумки, сюжет романнинг ички, асосий композицион кўринишидир. Асардаги персонажлараро алоқа - муносабатлардан келиб чиқадиган воқеалар тизимида сюжет деймиз. Романдаги воқеа - ҳодисалар бўлиб ўтадиган жой ва замонни таъминлайдиган, сюжет воқеаликларини ҳаракатлантирадиган, сюжет йўналишларини бадиий ниятга боғлаб, бадиий макон ва замон яратадиган элемент бу - бадиий хронотоплардир.

Рус адабиётшуноси М.Бахтиннинг ““Тарихий поэтикадан очерклар” китобида, “хронотоп - юнонча хронос(замон) ва топос(макон) сўзларини бириктириш орқали ҳосил қилинган”[1.24-бет] деб маълумот берилади.

Ўзбек адабиётшунослигида бадиий хронотоп масаласини илмий - назарий жиҳатдан кенг қамровли ўрганган профессор У.Жўракулов хронотоп масаласини ёритар экан, “унинг бадиий асар негизидаги жанр, композиция, сюжет, бадиий матн, структураси, образлар поэтикасига доир муҳим қисмларни қамраб олиши”ни таъкидлаб ўтади. [2.89-бет]. Шунингдек, олимнинг таъкидлашича “бадиий асар, ундаги ҳар бир поэтик қисм хронотоп тизимида ўрганилмас экан, муайян асарни мустақил бадиий ҳодиса сифатида талқин этиш мураккаблашади”. [2.89-бет].

“Исён ва итоат” романида асосий сюжет бош(ёзувчи нияти билан боғлиқ бўлса-да) қаҳрамон Акбар билан боғлиқ бўлсада, романда 5 та сюжет линияси мавжуд. Сюжет йўналишлари алоҳида-алоҳида ривожланса-да, асар

“RESEARCH-BASED TRANSFORMATION OF TEACHER EDUCATION: TRADITION AS A BASIS FOR INNOVATION” International Conference on Teacher Education

қахрамонлари ёзувчи бадий ниятига боғлиқ яратилган макон ва замонда тақдирлари кесишадилар, яъни тақдир йўли хронотопида учрашадилар.

Роман сюжети ва сюжет линиялари бевосита хронотоплар орқали моддийлашади ва англашилади. Романдаги Акбар, Табиб, Лариса, Диана, Турсунбой сингари қахрамонлар билан боғлиқ сюжетлар диалектик оқими бевосита йўл, “катта йўл”(М.Бахтин) хронотопи билан боғлиқ. Бу йўл шохни ҳам, гадони ҳам, қайси макон ва замонга мансублигидан қатъий назар муайян абстракт маконда бирлаштирадиган тақдир йўлидир. Демак, романда макон ва вақт тушунчаси биз билган техник макон ва замондан анча кенг қамровлидир. Чунки романда танланган мавзу эски муаммо бўлса-да, ёзувчи уни янгича талқин қилиб, инсоннинг олам ва одам ҳақидаги дастлабки кўҳна предметив ва исёнкорона хоҳиш - интилишларини янгича рамзий образлар воситасида ифодалай олган.

Романнинг асосий сюжети асар қахрамони Акбар билан боғлиқ диалектик тадриж топиб боради. Бош сюжетнинг воқеликка айланишида қамоқхона хронотопи, қалб хронотопи, мактаб хронотопи, қишлоқ хронотопи, бегона(хорижий) шаҳар хронотопи, шаҳар ва шаҳардаги уй хронотопи каби хронотоплар катализатор вазифасини бажарган, деб бемалол айта оламиз. Чунки қахрамонимиз қамоқхонага тушгандан кейингина ўз-ўзи билан, ўз мени билан рўбару келади.

Акбар устозининг: “Ҳикматни уққанга гапиргин, болам йўқса, ҳар икки томонга ҳам жабр қиласан” деган гапларини.. мингинчи бор хаёлидан ўтказди. ...қизиқ, устоз ўз ўғитининг учинчи томони борлиги ҳақида ҳам ўйлаб кўрганмикан? Ахир эшитувчи, яъни сомеъ - бир томону, ҳикмат бир томон бўлса, жоҳилга ўғит сўйлаб кўйиб, унинг жабрини чекаётган учинчи томон мен-ку! [3.284-бет]. **Сўзловчи** – Акбар; **Эшитувчи** – Тангри; **Тингловчи** – фикр йўналтирилган субъект.

Ушбу монолог - мулоҳазадан аён бўладигани, Акбарнинг қалбига ва онг қатламларида “жабрини чекаётган учинчи томон мен-ку” деган хулосага келади. Бу эса қалбдаги исённинг дастлабки намоён бўлиши эди. Акбар қамоқхонада қалбида кечаётган аччиқ аламлар дардидан ҳам кўпроқ ўз табиатида худди ирсиятдек пайдо бўлаётган ҳайвоний одатларидан кўрқарди”. “Бироқ энг ёмони - мен инсонга қарши бемалол, ҳеч тап тортмай қўл кўтараяпман. Шунга ўргандим. Гўё арзимас бир ишдек. Аслида-чи? ...Йўқ, қамоқ инсонни тарбия қиладиган эмас, уни тамоман маҳв этадиган жой экан..”[3.284].

Бу қахрамонимизнинг қамоқхонада қалбида кечган биринчи исён бўлса, сюжет ривожи давомида Акбар қамоқхонадан чиққанидан кейин ўз касби

“RESEARCH-BASED TRANSFORMATION OF TEACHER EDUCATION: TRADITION AS A BASIS FOR INNOVATION” International Conference on Teacher Education

ўқитувчиликка (она тили ва адабиёти) ишга жойлашмоқчи бўлади. Аммо, тақдир “ато этган” тамға сабабли бирон мактабга ишга олишмайди. Бу эса қалбдаги исённи яна авж олдиради. Энди унинг қалбида яхшилик ва ёмонлик, жоҳиллик ва ирфон кураши бошланади. Қамокхонадан чиқиб ҳам бу исёндан фориғ бўла олмади. Унга бу оламнинг - қамокхонадан фарқи қолмади.

Акбар табиб устозининг маслаҳатига амал қилиб йўлга чиқади. Тирикчилик эҳтиёжи сабаб Россия шаҳарларидан бирига қовун олиб боради. Бу шаҳарда инсоний қиёфасини йўқотган, муштумзўрлар қўлига тушиб, бор-будидан айрилади. Ўзи бир ўлимдан қолади. Бегона юрт(шаҳар) хронотопи орқали Акбар инсон қалбини, унинг исён ноталарини яна бир бор ҳис этди: “улкан чуқурликда жойлаштирилган ва чор томони панжара билан ўралган бу машина гўшт майдалайдиган баҳайбат “мясорубка” эканини Акбар энди англади. Тилига дуо кўчиб чиқди. Кўз олдида ўғли ва қизи намоён бўлди.

- Ҳали вақт бор, тиз чўкиб ёлборсанг тирик қолишинг мумкин, ўзбек!.. - орқадан “босс”нинг овози келди.

- Ўзбеклигимдан ташқари яна мен эркакман! - бақирди Акбар”.

“Ҳатто дуони ҳам унутди. Фақат исён бор эди..Исён бўлгандаям, ўз қисматига, қисматининг аламли, дунёнинг фирибдан, зўравонликдан, алдовдан иборат эканлигига қарши арзимас Исён! ... “Сен ҳам адолатсизмисан танграм? ... «босс» унга тикилиб турарди..у чўнтагидан ниманидир олиб Акбарнинг кўкрагига ташлади. Акбар ..юзига яқин олиб каради: бир даста пул! Яна кўм-кўк...

- Нега? Нима учун?...

- Эркак битта сенми дунёда?! - «босс» бурилиб ...кетди.[3.296-бет].

Қаҳрамонимизнинг сюжет, онг оқими ривожидан давомида ўзи исён қилган (ўзи англаган АРОСАТ) оламнинг сирини - асрорларини, кутилган ва кутилмаган “совға”ларини кашф қилиб борди. У қалбан ўсиб, улғайиб борарди. Шундай бир жараёнда у ўз кишлоғини, оиласини ташлаб шаҳар(пойтахт)га кўчиб кетади. Шаҳардан ҳамма қатори кўп қаватли уйлардан квартира сотиб олади. У ҳаётини, ҳаммасини ибтидодан бошлашни ният қилади. Аммо, турмуш ўртоғи ва болалари ҳа деганда келавермайди. Ахён-ахён келишиб, яна қайтиб кетишарди. Акбар, хотини ва болалари бунга кўникиб ҳам қолишган.

Ушбу кўп қаватли уй хронотопида Акбар кўшни аёл Дианани севиб қолади. Диана ҳам ҳаётда адашган, ўз ёшлиги, гўзаллиги ва кўҳлигига ишониб йўлини йўқотган, кейинчалик, қалбдаги исённинг малҳамини Акбардан топган оддий аёл эди. Романдаги Лариса хола образи ҳам ҳаётга, тақдирга енгил назар билан

“RESEARCH-BASED TRANSFORMATION OF TEACHER EDUCATION: TRADITION AS A BASIS FOR INNOVATION”

International Conference on Teacher Education

қараган, умрини кайфу сафо билан ўтказган ва ёшини яшаб бўлган аёлларнинг типик образидир. Лариса хола қариганда кўнглидаги исёнга малҳам тополмади. Чунки унинг вужуди қариди, вақт ўтди, ёлғиз яшади, яқинлари, қариндошлари дунёни тарк этган. Қисматида бор экан ўзини ўзи ўлдиради. Романдаги катта авлод Лариса хола билан кичик авлод Диананинг тақдир йўллари ўхшаш. Ёзувчи романда улар яшаган макон ва замондан қатъий назар “катта йўл” хромотопида авлодлар - аждодлар тақдирдан сабоқ олишини истагандек кўринади.

Роман қахрамони Акбар Диана билан анча йиллар бирга яшайди. Қалбидаги исён сўнгандай бўлади, ором олади. Тангрига таъна-дашном қилмайдиган бўлади. Ҳаёти бир маромда кечарди. Севгилиси Диана ёнида, бирга эди. Аммо, ёши қирқдан ўтиб, элликка келдики, қалбида яна нимадир содир бўлди. Йўк, у Дианани севади, ҳурмат қилади. Лекин қалбида, бутун вужудида аввалгидек исён, олов йўк, у сўнишга ёки ўзини англашга яъни итоатга энди мойил эди. Асосий сюжет билан боғлиқ охириги манзил ҳам ибтидодаги кишлоқ хромотопи ҳисобланади. Сюжет ечимида Акбар кишлоғига, қайтиб келади. Яъни яратгандан ажралган олов-зарра ўз интиҳоси йўлида ўзанини топади. Қалбдаги исён-олов қуввати ила Акбар кўнгил истакларининг майли билан барча рухий босқичларни бошидан кечиради.

Романдаги сюжет, анъанавий сюжетлар каби воқеа-ҳодисаларга бой эмас. Асар сюжетининг таркибий қисмлари бўлган экспозиция, тугун, воқеалар ривож, кульминацион нуқта, ечим каби элементлари ҳам анъанавий романлардаги сингари реал моддийлашув (очиқ намоён бўлиш) хусусиятига эга эмас. Балки, ундаги воқеа-ҳодисалар монолог-муҳокама, монолог-мулоҳаза, монолог-хотиралар бўлиб, қахрамоннинг онг оқимидаги мантиқий тафаккур тузулишини ташкил этади.

Хулоса қилиб айтганда, романда Акбар билан устози(табиб)нинг, шунингдек, ёрдамчи образлар бўлган Лариса хола ва Дианаларнинг тақдир йўллари муайян макон ва замонда(катта авлод ва кичик авлод) умумлаштирилган ва индивидуаллаштирилган. Романдаги Турсунбой образи эса қалбидаги олов(исён)ни жиловлай олган ва уни оиласига қарата йўналиш берган, аммо мувозанатни, меъёрини билмаган, бир қарашда реал, бир қарашда рамзийлашган образ ҳисобланади. Умуман олганда, романда инсон қалби ҳис қилган ва онг сажиясида хулосаланган натижалар - итоат кўринишини ҳосил қилган.

“RESEARCH-BASED TRANSFORMATION OF TEACHER EDUCATION: TRADITION AS A BASIS FOR INNOVATION”

International Conference on Teacher Education

Фойдаланилган адабиётлар:

1. М.Бахтин. Романда замон ва хронотоп шакллари. “Академнашр”, Тошкент, 2015.
2. У.Жўракулов. Назарий поетика масалалари.”Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”, Тошкент, 2015.
3. Улуғбек Ҳамдам. Ватан ҳақида кўшиқ. “Академнашр”, Тошкент, 2014.